

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ВИЩОЇ ГУМАНІТАРНОЇ ОСВІТИ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ (II ПОЛ. XIX – ПОЧ. XX СТ.)

Починаючи розгляд рівня історіографічної розробки даної проблеми, слід зазначити, що спеціального дослідження, присвяченого аналізу процесу становлення та розвитку вищої гуманітарної освіти на терені Наддніпрянської України в другій половині XIX – початку XX ст. на сьогодні не існує. З огляду на це предметом історіографічного огляду стали роботи, в яких висвітлюються окремі аспекти обраної теми: історії університетів, Вищих жіночих курсів, Київської духовної академії та Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородька.

У хронологічному процесі вивчення обраної проблеми можна виділити три періоди: 1) дореволюційний (або імперський) – друга половина XIX – початок XX ст. 2) радянський – 1920–1991; 3) пострадянський (сучасний) – 1991–до сьогодні. Відповідно наявний історіографічний доробок можна згрупувати таким чином:

1. Праці видатних істориків, професорів вищих гуманітарних навчальних закладів, нариси з історії розвитку досліджуваної галузі вищої освіти, написані у другій половині XIX на початку XX ст.;
2. праці радянських істориків, видані протягом 20-80-х років XX ст.;
3. сучасна вітчизняна історіографія, яка охоплює монографії, брошури, статті в періодичних виданнях і збірниках наукових матеріалів, що вийшли з друку за роки незалежності України;
4. зарубіжна україністика, яка представлена працями закордонних фахівців.

Перша група праць присвячена аналізу літературних джерел, авторами яких були визначні історики – сучасники досліджуваних процесів в галузі розвитку вищої гуманітарної освіти в Україні (Драгоманов М.П., Грушевський М.С.)[1].

Ці питання стали предметом вивчення і публікації такими професорами як Сумцов М.Ф.[2], Багалій Д.І.[3]

Історичний інтерес мають роботи, присвячені видатним персоналіям у галузі гуманітарної освіти [4].

На рубежі століть друкуються звіти про роботу гуманітарних навчальних закладів, історичні нариси їх розвитку, котрі стали предметом ретельного аналізу для визначення змісту навчання, діяльності студентських наукових товариств, позиції професури щодо організації навчального процесу, його ідеологічного спрямування [5].

Значний масив інформації дають роботи, присвячені студентству, зокрема студентським рухам, які пройшли шлях від пред'явлення академічних вимог до політичних виступів за свої права і свободи [6].

До другої групи праць належать монографічні дослідження, історії Київського, Харківського, Одеського університетів, присвячені ювілейним датам, статті, дисертації з питань розвитку вищої освіти. Слід зазначити відсутність спеціальних робіт, присвячених розвитку вищої гуманітарної освіти в досліджуваній період. Цей аспект входив складовою частиною до робіт з історії вищої освіти як у СРСР, так і окремо в Українській РСР [7].

Після подій 1917 – 1921 рр. проблемі освітніх реформ історики тривалий час не приділяли достатньої уваги. Відсутність ґрунтовних досліджень з історії основних складників і напрямів цих реформ до 1940 – 1950-х рр. пояснюється процесом становлення радянської історичної науки та розбудови радянської мережі навчальних закладів.

Публікації радянських ідеологів, урядові постанови та рішення ЦК партії значно вплинули на характер оцінок опублікованих у наступних роках історичних праць, які набули відчутного ідеологічного забарвлення. На початку 1950-х рр. ювілеї Московського, Харківського, Казанського університетів обумовили вихід низки досліджень, в яких обґрунтовувалася доцільність існування радянської системи освіти. Критикуючи імперську становість університетів та суцільну неграмотність населення, пов'язану з проурядовою

імперською політикою в цій галузі, автори цілком виправдали радянські принципи реорганізації вишів.

У працях до 1960-их рр., висвітлюючи позитивні сторони освітніх реформ, учені на перший план висували об'єктивні фактори, які, з їхнього погляду, суттєво вплинули на хід реформ. При цьому історики вочевидь деперсоніфікували освітні процеси царської Росії. Науковці не зупинялися на питаннях участі держави в модернізації системи освіти та перспективах освітньої політики, а зробили завеликий акцент на студентських рухах, заворушеннях, страйках, подекуди перебільшуючи їхній вплив на реформи вищої школи. Історію освітніх реформ радянські вчені оцінювали як суцільну конфронтацію прогресивного студентства з самодержавним ладом. Попри такий підхід дослідження є цінними в плані вивчення життєдіяльності університетів, взаємовідносин із владою та суспільством.

Із 1970-их рр. дослідники почали вивчення окремих періодів історії вишів. Історіографію поповнили праці В.Р. Лейкіної-Свирської “Интеллигенция в России во второй половине XIX”, Г.І. Щетініної “Студенчество и революционное движение в России”, Р.Г. Еймонтової “Русские университеты на грани двух эпох: От России крепостнической к России капиталистической”. Висвітлюючи процес формування інтелігенції та її соціальний склад, В.Р. Лейкіна-Свирська дослідила рівень підготовки вчителів й кадрову політику царського уряду в цьому питанні. Проте вона обійшла увагою питання участі інтелігенції в розробці статутів університетів.

Г.І. Щетініна здійснила вагомий внесок у висвітлення епохи освітніх контрреформ. Вона всебічно проаналізувала зміст циркуляру 1887 р. На відміну від дорадянських авторів, які практично обійшли його увагою, радянська дослідниця зуміла подати комплексну оцінку урядових заходів й підкреслила, що циркуляр можна вважати найтипівішим втіленням реакції, який значно підірвав престиж самодержавства серед абсолютно різних соціальних прошарків населення.

У 1980-х рр. проблемним питанням вищої освіти присвятила дослідження Р.Г. Еймонтова. Спираючись на значну джерельну базу, вона висвітлила

різнопланові погляди тогочасної інтелігенції на проект статуту 1863 р. Позитивною є спроба дослідниці проаналізувати зауваження на проект статуту зарубіжних авторів. Історик ввела в науковий обіг значну частку архівних джерел, які дозволили їй цілком обґрунтовано наголосити на політичному підґрунті реформи вищої школи.

Отже, історіографія радянського періоду характерна тим, що дослідники розпочали більш поглиблено вивчати окремі аспекти розвитку вищої освіти. Радянським працям були притаманні ідеологічні нашарування. Серед історіографічного доробку цього часу немає праць, які б комплексно розглядали еволюцію гуманітарної освіти у вишах України у другій половині XIX – початку XX ст.

До третьої групи відносяться праці сучасних дослідників, присвячені вивченню стану гуманітарної освіти в досліджуваній період.

З проголошенням Україною незалежності у вітчизняній історіографії розпочався новий період, який характеризується переосмисленням історії української нації в усіх її проявах, переходом на позиції об'єктивності та історизму. Гуманітарній освіті опосередковано присвячені окремі розділи в загальних монографічних дослідженнях з вищої освіти України[8]. З'явилися праці, автори яких прагнули позбутися застарілих підходів до оцінки подій минулого, застосовували сучасні методи історичних досліджень. Цьому сприяла й публікація нових джерел з означеної теми, передусім мемуарного характеру[9].

До цієї ж групи праць ми відносимо, також, найменшу підгрупу за чисельністю, до якої входять роботи про видатних вчених-професорів університету, діяльність котрих у попередні роки замовчувалася або висвітлювалася тенденційно[10].

Не можна оминати й сучасні дисертаційні праці, з різних питань історії вищої освіти й науки, наукової інтелігенції [11].

Нині дослідники пишуть статті, у яких подають сучасний аналіз і власне бачення тих чи інших освітянських проблем досліджуваного періоду. Так, В.Й. Борисенко у статті “Освітня політика царського уряду в Україні другої

половини XIX ст.” аналізує політику царату по відношенню до освітніх закладів. А також автор присвятив багато праць особистостям, зокрема, професорам М. Драгоманову та М. Грушевському. Дослідник аналізує діяльність відомих істориків, як науковців, громадських діячів та показує їх внесок у національно-визвольний рух українського народу. Свій новітній погляд на постать М. Драгоманова вчений висвітлює у праці “Теоретична спадщина Михайла Драгоманова в сучасних вимірах”[12].

Тема життя і діяльності М. Грушевського знайшла своє місце у наукових дослідженнях Р.Я. Пирогова[13]. Темі стану вищої освіти, студентським питанням та міжнародним науковим зв'язкам українських вчених з іноземними вченими у другій половині XIX – на початку XX ст. присвячені праці О.Є. Пилипенка[14].

До четвертої групи джерел відносяться праці зарубіжних дослідників[15]. Так, Е. Петрік у праці “Освіта й держава в царській Росії” проаналізував систему освіти Російської імперії впродовж двохсот років, починаючи від 1700 р. Він зазначав, що враження від значної радянської бюрократії примусило його звернутися до витоків царської моделі системи освіти”. Епоху 1870 – 1905 рр. автор називає кризовою й застосовує термін “криза монолітного контролю”. Е. Петрік наголошує на засиллі в ці роки академічного формалізму у вищій школі. Однак його погляди на окремі питання докорінно відрізнялися від поглядів радянських учених. Зокрема питання демократизації складу студентства та його кількісного зростання він пов'язує з проурядовою політикою, особливо відзначаючи при цьому роль міністра освіти Д. Толстого. Дослідник наголошує, що рушієм прогресивних ідей у системі освіти виступала держава, при цьому не акцентуючи уваги на боротьбі професури, громадськості, студентства за розширення своїх прав та можливостей навчатися й працювати в прийнятних умовах.

Уільям Метс, висвітлюючи етапи розробки статуту 1863 р., позитивно оцінює його зміст, підкреслюючи, що цей документ відбивав погляди переважної більшості професорів. Проте висновки вченого базуються не на архівних джерелах. Радянські дослідники в розробці цього питання значно випередили своїх зарубіжних колег. Джеймс Мак Келланд дотримувався

протилежних поглядів й засуджував політику уряду в галузі освіти. Він доводив, що уряд припустився помилки, наслідуючи німецький ідеал “чистого знання”.

К. Майер наполягає на розподілі понять “самоврядування” та “автономії” університетів й зазначає, що самодержавство прагнуло не допустити розвиток як однієї, так і іншої форми незалежності вишів. Загалом науковці підкреслили, що освітніми реформами й демократичністю статуту 1863 р. влада заклала під себе міну уповільненої дії. Насамперед виші готували державних службовців.

Вища гуманітарна освіта не була об’єктом окремого дослідження науковців української діаспори, проте звернення до вищої освіти загалом і окремих її складових мали місце. Серед них зустрічаються праці написані безпосередніми учасниками конкретних національно-визвольних подій. Вони значною мірою зберегли для нас дух і зміст виступів студентства, реальну картину становища ВНЗ та студентської молоді в імперську добу. Так, у працях В. Дорошенка “Революційна Українська Партія(РУП) (1900-1905 рр.) Нарис з історії української соціал-демократичної партії”, Ю. Колларда “Спогади юнацьких днів. 1997-1906: українська студентська громада в Харкові і Революційна Українська Партія (РУП)”, П.Феденка “Український рух у ХХ столітті”, курсах історії України Д. І. Дорошенка та Н. Д. Полонської-Василенко[16] розглядаються питання вищої школи та участь студентства в національному русі. Привертає увагу праця з історії освіти С. Сірополка “Історія освіти в Україні”, в якій знайшли відображення питання роботи вишів Наддніпрянської України, організації навчального процесу, життя та діяльності студентства, його побуту. Представників української діаспори відрізняє те, що вони акцентували увагу на національних питаннях, а також участі професури та студентства в національно-визвольному русі.

Серед значної кількості робіт, присвячених дослідженню вищої школи, немає окремих спеціальних праць, присвячених досліджуваній темі.

Отже, аналіз літературних джерел свідчить про актуальність обраної теми, недостатній, а подекуди упереджений підхід до розробки питань розвитку вищої освіти в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Література

1. Драгоманов М.П. По поводу студенческих волнений в Киевском университете. В книге Драгоманов М.П. Собрание политических сочинений. – Т.2. – Париж, 1900; Грушевский М.С. Движение политической общественной украинской мысли в XIX ст. – Спб., 1907; Грушевский М.С. Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и записки. - 1907.
2. Сумцов М.Ф. Двадцатилетие истории филологического общества при императорском Харьковском университете. – Харьков, 1904; Сумцов М.Ф. Человек золотого сердца (профессор Егор Кузьмич Редин). – Харьков, 1904.
3. Багалея Д.И. Очерки из русской истории. Харьков.- Т.1.-Статьи по истории просвещения. – Т.3. – Х., 1911.
4. Редин Е.К. Профессор Николай Федорович Сумцов к тридцатилетию его учено-педагогической деятельности. – Тип. «Печатное дело» // кн. К.Н. Гагарине, 190; Науменко В. Александр Федорович Кистяковский (биографический очерк с отрывками из биографии) // Киевская старина, 1895; Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св.Владимира 1834-1884. Сост. и издан по ред. Иконникова, 1884; Гредескул Н.А. Россия и ее народы. Великая Россия как программа решения национального вопроса в России. – Литогр., 1916.
5. Университет Св.Владимира в царствовании императора Александра III. Отчет о состоянии и деятельности Императорского университета Св.Владимира в 1901 г. – К., 1904; Речь и отчет читанные на годичном акте в императорском университете Св.Владимира.- К. Тип. Императорского университета, 1898; Записки Императорского Харьковского университета. – Харьков, 1898.- Кн.1.; Альбом к 100-летию Харьковского университета. – Харьков, 1905; Записки Императорского Новороссийского университета. – Спб., 1904; Историко-филологический институт кн. Безбородько в Нежине 1875-1900. – Нежин, 1900; Известия историко-филологического института кн. Безбородько. – Т.Т. XIII, XVII, XIX.; Петухов Е.В. Гимназия высших курсов кн. Безбородько в Нежине. – СПб. Тип. Балашева., 1895.

6. Мартовское движение. – Львов.- Тип. Ткаченко, 1879; Назаревський П. Київське студентство 50 років тому. Записки Київ: ІНО. – Кн.11. - К.,191; Цесаревський О. “Березневий Рух”. Київське студентство.- К., 1878; Дебогорій-Мокрієвич В. Воспоминания. – Книгоиздательство “Свободный труд”.- СПб.,1906; Мельгунов С. Из истории студенческих обществ в русских университетах. – СПб,1904; Студенческое движение 1899 года. Сб. под ред. А. и В. Череповых “Свободное слово”, 1900; Избиение русской молодежи. Документальные подробности последних студенческих беспорядков в Петербурге, Москве, Киеве. – Берлин, РЭДЭ, 1902; Энгель Г. и Горохов В. Из истории студенческого движения 1899-1900гг.; Бухбиндер Н. Студенческие волнения в Киеве в 1884 году.(по неизданным архивным материалам) “Каторга и ссылка”, 1930. - №5.

7. Эймонтова Р.Г. Русские университеты на грани двух эпох: От России крепостнической к России капиталистической. – М.: Наука, 1985 – 350 с.; Лейкина-Свирская В.Р. Интеллигенция в России во второй половине XIX. – М., 1971. – 368 с.; Лебедев Э. и др. История высшей школы в СССР, ее развитие и совершенствование. (Докт. и канд. диссертации) в 2-х выпусках, Вып.1971 г.; Щетинина Г.И. Студенчество и революционное движение в России. – М., 1987. – 349 с.; Історія Київського університету. 1834-1884 рр. (за ред. М.І. Білого), К.,1984; Марахов Г.И. Киевский в революционно-демократическом движении. – К.: Вища школа, 1984. – 119 с.; Борисенко В. Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90 –х роках XIX ст. – К.: Наукова думка, 1980. – 155 с. тощо.

8. Шип Н.А. Интеллигенция на Украине (XIX в.). Историко-социологический очерк. – К., 1991. – 172 с.; Шип Н.А. Київська духовна академія в культурно-освітянському просторі України (1818–1919). – К.: Фенікс, 2010. – 436 с.; Иванов А.Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX века. – М., 1991. – 392 с.; Степанович Е.П. Высшая специальная школа на Украине (конец XIX – нач. XX в.). – К.: Наукова думка, 1991. – 100 с.; Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX століть: Соціально-політичний портрет. – К., 1993. – 172 с.; Тарасенко О.О. Становлення та розвиток історичної освіти та

науки у Київському університеті в 1834-1884 рр. – К., 1995. – 276 с.; Стельмах С.П. Розвиток історичної науки на Україні другої половини ХІХ ст. – К., 1997. – 176 с.; Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884-1939. – К.: Либідь, 1995. – 424 с.; Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України ІІ пол. ХІХ – поч. ХХ ст. Сторінки історії. – О.: Астропринт, 1998. – 408 с.; Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин, 2005.; Зайцева З.І. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): Монографія. – К.: КНЕУ, 2006. – 368 с.; Посохов С.І. “Образи університетів Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в публіцистиці та історіографії”. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2006. – 368 с.; Реєнт О. П. Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 340 с. Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. Цивілізаційна історія України. (Нариси). – К.: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. – 632 с. тощо.

9. З іменем святого Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників: У 2 кн. – К., 1994.; Новоросийский университет в воспоминаниях современников / Автор-составитель Самойлов Ф.А. – Одесса, 1999. – 296 с.; Alma mater: Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917-1920 рр.: Матеріали, документи, спогади. – Кн. 1-2. –К., 2000-2001. (Кн. 1: Університет Святого Володимира між двома революціями. – К., 2000. – 702 с.).

10. 150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті. Матеріали конференції.- К., 20-21 жовтня 1992 р. – К., 1993.; Академія пам'яті Володимира Антоновича. – К., 1994; З іменем Святого Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників (упорядники В. Короткий, В. Ульяновський). –У 2-х кн., - К., 1994.; Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., Либідь, 1995.; Ричка В.М. , Смолій В. А. Антонович В.Б. як історик українського козацтва. – УІЖ, 1994. – ч.12. та ін.

11. Добровольська В.А. Історія жіночої освіти Півдня України (1901 – 1910 рр.):

Дис. ... канд. іст. наук: – Дніпропетровськ, 2006. – 20 с.; Єгорова О.В. Юридична освіта в університетах України ХІХ – початку ХХ ст. (етапи та особливості розвитку): Дис. ... канд. іст. наук. – Д., 2004. – 199 с.; Косінова Г.О. Харківський університет наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2003. – 288 с.; Медалієва О.З. Роль університетських історичних наукових товариств України в українському національному відродженні (остання третина ХІХ ст. – 1917 р.): Дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2005. – 253 с.; Писарева Е.А. Організаційно-правові основи діяльності університетів Російської імперії другої половини ХІХ ст. (на матеріалах України): Дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2001. – 223 с.; Зайцева З.І. Інституціоналізація української науки наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: Дис...д-ра іст. наук. – К., 2000.- 470 с.; Кругляк М.Е. Життя та побут студентства підросійської України II пол.ХІХ – поч. ХХ ст.: Дис... канд. іст. наук. – К., 2010. – 301 с.

12. Борисенко В.Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х роках ХІХ ст. / В. Й. Борисенко. – К.: Наукова думка, 1980. – 155 с.; Борисенко В.Й. Освітня політика царського уряду в Україні другої половини ХІХ ст. // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки. – Вип. 8.– К., 2011. – С. 123-131; Борисенко В.Й. М.П.Драгоманов як історик //Теоретична спадщина Михайла Драгоманова в сучасних вимірах. – К., 2011;Борисенко В.Й. М. П. Драгоманов про „монархічний ідеал” в українському визвольному русі ХІХ ст. // Теоретична спадщина Михайла Драгоманова в сучасних вимірах. – К., 2011; Борисенко В.Й. Видатний мислитель і громадський діяч // Теоретична спадщина Михайла Драгоманова в сучасних вимірах. – К., 2011; Борисенко В.Й. Погляди Грушевського на давню історію України і сучасна наука // 150 років розвитку історичної науки в Київському у-ті. Тези республіканської конф. – К.,1993; Борисенко В.Й. Теоретична спадщина Михайла Драгоманова в сучасних вимірах (голов. редактор).– К., 2011.

13. Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993; Пиріг Р.Я. С. Грушевський: Коротка хроніка життя і діяльності. – К., 1996; Руслан Пиріг Михайло Грушевський: «...жив у Києві інкогніто» //

Проблеми вивчення історії Української революції 1917 - 1921 рр.. - К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. - №6.

14. Пилипенко О.Є. Система освіти (в т.ч. комерційні училища) в Україні на рубежі XIX – XX ст. / О.Є. Пилипенко // Київська старовина. – 2004. – №6 – С.31-41; Пилипенко О.Є. Міжнародні наукові зв'язки українських вчених з іноземними вченими у другій половині XIX – на початку XX ст./ О.Є. Пилипенко // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський, 2007. – Т.9. – С.109-125.

15. Глисон Э. Великие реформы в послевоенной историографии // Великие реформы в России, 1856-1878. – М., 1992.; Маурер Т. Новый подход к социальной истории университета: коллективная биография профессоров // Из истории русской интеллигенции: Сб. материалов и ст. к 100-летию со дня рождения В.Р. Лейкиной-Свирской. – СПб., 2003. – С. 273.; Гришунин П. В. Студенчество столичных университетов: структуры повседневной жизни. 1820-е – 1880-е гг. : дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Гришунин Павел Владимирович. – СПб., 2005. – 223 с.; Юркина Н. Н. Повседневная жизнь московского студенчества: 1830–1890-е гг. : Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Юркина Наталия Николаевна. – М., 2006. – 283 с.; Высшее образование в России: Очерк истории до 1917 года / Под ред. В.Г. Кинелева. – М.: НИИ ВО, 1995. – 352 с.; Гросул В.Я., Итенберг Г.С., Твардовская В.А., Шацилло К.Ф., Эймонтова Р.Г. Русский консерватизм XIX столетия. Идеология и практика. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 440 с.

16. Дорошенко В. Революційна Українська Партія(РУП) (1900-1905 рр.). Нарис з історії української соціал-демократичної партії./ В. Дорошенко. - Львів, 1921. – 48 с.; Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. 1997-1906: українська студентська громада в Харкові і Революційна Українська Партія (РУП)/Ю. Коллард.- Торонто: Срібна сумка, 1972. – 223 с.; Феденко П. “Український рух у XX столітті”/ П.Феденко. – Лондон:Наше слово,1959. – 267 с.; Дорошенко Д. Нарис історії України : в 2 т. / Дмитро Дорошенко. – Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1966. – Т. 2: Від половини XVII століття. – 349 с.; Полонська-Василенко Н. Д. Історія

України : в 2 т. / Полонська-Василенко Н. Д. – [3-тє вид.]. – К. : Либідь, 1995. –
Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року. – 606 с.